Alicja Szuman

WPŁYW PRZEOBRAŻEŃ SYSTEMOWYCH NA MODEL RODZINY MATEK PRACUJĄCYCH

1. Uwagi wprowadzające

Po II wojnie światowej dokonały się w Polsce zasadnicze, a zarazem zróżnicowane co do kierunku i natężenia zmiany w zakresie rozrodczości. Pierwsza bowiem dekada upłynęła pod znakiem boomu urodzeń będącego dziełem powojennej kompensacji[1]. Jednakże po olbrzymiej fali powojennego wyżu, który zaczął ustępować pod koniec lat pięćdziesiątych, rozpoczął się proces kształtowania modelu rodziny o znacznie mniejszej liczbie dzieci. Nastał okres postępującego spadku rozrodczości. Jeśli po wojnie współczynnik dzietności w skali kraju wynosił ponad 3,5, to w latach sześćdziesiątych spadł już do poziomu 2,2. W następnych latach trwał zniżkowy pochód urodzeń. W roku 1988 poziom dzietności spadł poniżej poziomu gwarantującego ciągłość zastępowalności pokoleń[2]. Ten „niekorzystny" trend płodności utrzymywał się także w ostatniej dekadzie XX wieku, doprowadzając do poziomu dzietności poniżej 1,5[3] – najniższego poziomu w historii naszego kraju.

Od czasu, gdy reprodukcja ludności obniżyła się w Polsce do poziomu zagrażającego odnowie pokoleń i zachowaniu rytmu demograficznego notuje się wzrost zainteresowania demograficznym modelem rodziny, a zwłaszcza modelem przyszłości. Szczególne zainteresowanie budzi etiologia różnic i zmian w poziomie dzietności. Niewątpliwie poważną rolę w kształtowaniu zjawisk ludnościowych

---

[1] W roku 1955 zanotowano rekordową liczbę urodzeń (793,8 tys.). *Rocznik Demograficzny*, GUS 1999, tab. 1, s. XXXIV.

[2] Poziom gwarantujący ciągłość zastępowalności pokoleń określony jest współczynnikiem dzietności wyrażającym 2,12 urodzeń przypadający na jedną kobietę w wieku rozrodczym.

[3] W 1998 roku współczynnik dzietności w skali kraju wynosił 1,431. Por. *Rocznik Demograficzny*, GUS 1999, tab. IV, s. LI.

odgrywają przemiany zachodzące w makrostrukturach społecznych. Pełne ukazanie przemian w wielkości rodziny polskiej nie jest zatem możliwe bez odniesienia ich do przeobrażeń, jakie miały miejsce w naszym kraju. Chodzi tu o dwie transformacje ustrojowe i związane z nimi przeobrażenia społeczno-ekonomiczne.

Pierwsza z nich rozpoczęła się po zakończeniu wojny. Przeprowadzono i ugruntowano wówczas fundamentalne reformy polityczne i społeczne kształtujące postawy socjalistycznego ustroju politycznego oraz gospodarki centralnie sterowanej. W ciągu pierwszych dwóch dekad wysokie tempo wzrostu gospodarczego spowodowane zostało intensywną industrializacją. W roku 1970 udział przemysłu przekraczał połowę wytworzonego dochodu narodowego, podczas gdy rolnictwo wytwarzało w tym czasie 13% dochodu narodowego. Szybkie tempo industrializacji stworzyło ciągły wzrost liczby miejsc pracy. Sprzyjało to wzrostowi aktywności zawodowej kobiet, która wynikała głównie z polityki pełnego zatrudnienia, jak i realizowania polityki podnoszenia dochodów rodzin poprzez wzrost liczby zatrudnionych. Pierwsze oznaki załamania gospodarki zaczęły pojawiać się w połowie lat siedemdziesiątych. Istotne trudności, które wystąpiły w rolnictwie, przemyśle, w zaopatrzeniu rynku wewnętrznego, próbowano przezwyciężyć przez rozwój scentralizowanego zarządzania coraz bardziej oderwanego od mechanizmów rynkowych i rachunku ekonomicznego, co nie dało żadnych rezultatów. Polska wchodziła w okres zapaści gospodarczej.

W dekadzie lat osiemdziesiątych społeczeństwo polskie znalazło się w stanie głębokiego kryzysu polityczno-społecznego. Nieefektywny system gospodarczy i wadliwa polityka doprowadziły do nasilenia się procesów inflacyjnych. Do wysokiej inflacji doszło w roku 1982. Stopa inflacji cenowej wzrosła do 104,5%, po czym jej skala w dwóch kolejnych latach ulegała sukcesywnej redukcji, osiągając 14,8% w roku 1994. Jednakże w drugiej połowie lat osiemdziesiątych procesy inflacyjne ulegają coraz większemu nasileniu. Stopa inflacji cenowej wzrosła z 15% w roku 1985 do 61,3%, a w roku 1989 osiągnęła 243,8%[4]. Doszło do hiperinflacji, której towarzyszyła nierównowaga na rynku dóbr i usług konsumpcyjnych. Niezrównoważone były także dziedziny inwestycji i siły roboczej. Odzwierciedleniem nierównowagi zewnętrznej było podwojenie długu zagranicznego. Zwiększył się on z 20 mld dolarów w roku 1980 do 40,8 mld dolarów w roku 1989. W związku z tym podjęto próby przezwyciężenia kryzysu gospodarczego. Opracowano polski program mający na celu stabilizację gospodarki i równocześnie przekształcenie jej w rynkową. Program stabilizacyjny zakładał zrównoważenie budżetu państwa, liberalizację cen, twardą politykę budżetową, restrykcyjną politykę monetarną, quasi-zamrożenie płac, ujednolicony i stały kurs walutowy. Do realizacji tego programu przystąpiono z początkiem minionej dekady.

[4] Por. *Rocznik Statystyczny 1990,* GUS, tab. 13, s. 170.

Nastąpiło największe w powojennej historii Polski szokowe uderzenie w newralgiczne elementy systemu, struktury i zachowania podmiotów gospodarczych.

Zmiany zapoczątkowane już w roku 1989 zaczęły nabierać tempa i wkrótce zastosowana terapia przyniosła widoczne rezultaty. Obserwuje się bowiem tendencje do decentralizacji władzy i rozwoju znaczenia samorządów lokalnych, dokonuje się przejście od państwa opiekuńczego do państwa o tendencjach liberalnych. W sferze gospodarski następuje rozwój przekształceń własnościowych. Jednocześnie procesowi przejścia z gospodarki centralnie sterowanej do rynkowej towarzyszy głęboka restrukturyzacja rynku pracy, który w krótkim okresie przekształcił się z rynku o niedoborze podaży siły roboczej w rynek jej nadwyżki. W konsekwencji pojawiło się bezrobocie. Z sytuacji pełnego zatrudnienia, w której każdy obywatel miał prawo do pracy, nagle społeczeństwo znalazło się w sytuacji niepewności dnia jutrzejszego, zmiany podejścia do pracy, którą zaczęto cenić. Dotyczyło to zwłaszcza kobiet wychowujących dzieci, których sytuacja na rynku pracy była szczególnie trudna.

Nawrót do gospodarki rynkowej spowodował rozliczne reperkusje w życiu rodzin. Wiele z nich miało trudności z przystosowaniem się do funkcjonowania w nowych warunkach rynkowych. Bezrobocie, stały wzrost kosztów utrzymania, kryzys mieszkaniowy sprawiały, że spadł poziom życia, co w rezultacie utrudniało rodzinie zaspokojenie materialnych potrzeb jej członków. W latach dziewięćdziesiątych rodzina polska znalazła się zatem w diametralnie odmiennych od poprzednich warunkach.

Powstaje zatem pytanie: czy i w jakim stopniu dwukrotne zmiany ustrojowe i towarzyszące im przeobrażenia społeczno-ekonomiczne miały swój udział w kształtowaniu postaw i zachowań prokreacyjnych matek pracujących i nie pracujących zawodowo? Uzyskanie odpowiedzi na pytanie nie jest zadaniem łatwym, albowiem zagadnienia te wymagają oceny w dłuższym czasie. Spróbujmy jednak odpowiedzieć na powyższe pytania, analizując proces rozrodczy kohort, które zawarły związek małżeński w latach 1960–1969, 1980–1989 i 1990–1999, a więc w trzech jakościowo odrębnych okresach rozwoju gospodarczego Polski. Pierwszy z nich to okres funkcjonowania gospodarki centralnie sterowanej, drugi – głębokiego kryzysu gospodarki narodowej, natomiast trzeci – przejścia do gospodarki rynkowej. Zatem kohorty te różnią się znacznie warunkami, w jakich podejmowane były indywidualne decyzje prokreacyjne.

Próby określenia podstawowych tendencji zmian pojawiających się w postawach i zachowaniach prokreacyjnych dokonano na podstawie wyników ogólnopolskiego badania ankietowego, którym objęto w 1999 roku 3092 rodziny matek pracujących i nie pracujących zawodowo[5].

[5] W niniejszej analizie pominięto rodziny matek poszukujących pracy ze względu na to, że tworzą one specyficzną zbiorowość, która będzie przedmiotem odrębnych studiów.

2. Charakterystyka badanej populacji rodzin

Badana populacja składała się z 3092 rodzin biologicznie pełnych. Wśród nich najliczniejszą grupę tworzyły rodziny matek pracujących zawodowo. Stanowiły one 80,3% ogółu zbadanych.

Charakterystykę badanej zbiorowości ze względu na zespół cech demograficznych i społeczno-zawodowych w zestawieniu z aktywnością zawodową matek przedstawiono w tabeli 1.

Spośród matek pracujących zawodowo najwięcej, bo 45,3%, respondentek było w wieku 40–49 lat. Wiek matek istotnie różnicuje aktywność zawodową. Odsetek kobiet pracujących zawodowo wzrasta do grupy wieku 45–49 lat, później zaś, po 50 roku życia, obserwuje się spadek udziału pracujących zawodowo respondentek.

Tabela 1. Rodziny objęte badaniem według wybranych cech demograficznych, społeczno-zawodowych i ekonomicznych oraz aktywności zawodowej matki

Wyszczególnienie	Rodziny ogółem	W tym rodziny matek pracujących zawodowo	
		w liczbach bezwzględnych	w odsetkach
1	2	3	4
Ogółem	3092	2484	80,3
Wiek matki w chwili obserwacji w latach:			
20–24	156	83	53,2
25–29	419	327	78,0
30–34	411	340	82,7
35–39	478	405	84,7
40–44	649	535	82,4
45–49	699	590	84,4
50–54	280	204	72,8
Liczba dzieci w rodzinie:			
1	912	739	81,0
2	1539	1276	82,9
3	476	371	77,9
4 i więcej	165	98	59,4
Lata kalendarzowe zawarcia związku małżeńskiego:			
1960–1969	239	178	74,4

cd. tab. 1

Wyszczególnienie	Rodziny ogółem	W tym rodziny matek pracujących zawodowo	
		w liczbach bezwzględnych	w odsetkach
1970–1979	1329	1091	82,1
1980–1989	880	739	84,0
1990–1999	644	476	73,9
Wykształcenie matki:			
Wyższe i niepełne wyższe	965	839	86,9
Policealne i pełne średnie	1662	1363	82,0
Zasadnicze zawodowe i niepełne średnie	382	237	62,0
Podstawowe	83	45	54,2
Ciągłość pracy zawodowej matki:			
Nigdy nie pracowała	178	–	–
Pracowała bez przerwy	1713	1436	83,8
Pracowała z przerwą: do 1 roku	230	211	91,7
1–3	577	525	90,9
4–6	258	216	83,7
7–10	71	54	71,8
10 i więcej	65	45	69,2
Sytuacja materialna rodziny			
Bardzo dobra	116	104	89,6
Dobra	922	749	81,2
Średnia	1821	1479	81,2
Zła	207	140	67,6
Bardzo zła	26	12	46,7

Źródło: badanie ankietowe Centrum Badań nad Rodziną Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

Przeważającym typem wśród badanych rodzin była rodzina małodzietna. Najliczniej reprezentowane były rodziny dwudzietne, najmniej natomiast było rodzin posiadających czworo i więcej dzieci. Wraz ze wzrostem liczby dzieci spada odsetek matek pracujących zawodowo. Najwyższy wskaźnik zatrudnienia zanotowano wśród matek z dwójką dzieci, przy trzecim nieznacznie zmalał, zaś przy czwartym i następnym uwidocznił się ów hamujący wpływ dzietności na poziom tej aktywności. Na uwagę zasługuje fakt, że różnica w odsetku matek pracujących

zawodowo między grupą kobiet mających dwoje i troje dzieci nie jest duża, natomiast znaczna jest różnica w aktywności zawodowej między mężatkami dwudzietnymi i tymi, które miały czworo i więcej dzieci. Sięga ona bowiem 23,5 punktów procentowych.

Wśród 3092 rodzin objętych badaniem, najwięcej zawarło związek małżeński w latach 1970–1979. Prawie jednakowo często pracowały matki, które zawarły związek małżeński w latach sześćdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Odpowiednie wskaźniki dla matek o najdłuższym i najkrótszym stażu małżeńskim wynoszą: 74,4 i 73,9%.

Poziom wykształcenia i praca zawodowa matek wzajemnie się warunkują. Wśród ogółu badanych rodzin ponad połowa matek miała wykształcenie w zakresie szkoły średniej, a około 31% respondentek legitymowało się wykształceniem wyższym. Tak wysoki odsetek matek posiadających przygotowanie do zawodu miał podstawowe znaczenie dla ich aktywności zawodowej. W miarę jak wzrasta poziom wykształcenia mężatek, wzrasta też silnie ich aktywność zawodowa. Wśród matek, które miały wykształcenie w zakresie szkoły podstawowej, pracowało około 54%, a wśród tych, które posiadały wykształcenie wyższe, pracowało około 87%.

W badanej populacji tylko 5,8% kobiet nigdy nie pracowało zawodowo, natomiast aż 94,2% respondentek było swego czasu czynnych zawodowo. Zdecydowana większość kobiet pracowała bez przerwy. Matki mające dłuższe przerwy w pracy rzadziej podejmowały pracę zawodową.

Sytuacja materialna badanych rodzin była wyraźnie zróżnicowana. Ponad 58% ankietowanych określiło swoją sytuację materialną jako średnią, a 29,8% jako dobrą. Sytuacja ekonomiczna rodziny w dużym stopniu wiąże się z pracą zawodową matek. Na lepszą sytuację ekonomiczną rodziny wpływa niewątpliwie praca zawodowa matki. Odsetek matek pracujących zawodowo był najwyższy w grupie rodzin, które oceniły swoją sytuację materialną jako bardzo dobrą.

3. Wzorce postaw i zachowań prokreacyjnych matek pracujących

Skupienie uwagi na podstawowych elementach modelu rodziny, tj. wzorcach postaw i zachowań prokreacyjnych oraz ich grupowej dyferencjacji, jest niezbędne, aby dogłębnie poznać rytm rozrodczości. Biorąc pod uwagę fazy rozwoju rodziny, omówione zostaną w pierwszej kolejności postawy prokreacyjne, które w decydującym stopniu wpływają na kształtowanie się modelu rodziny.

Zmienność postaw prokreacyjnych matek przedstawiono, opierając się na badaniu poglądów na temat liczby dzieci w rodzinie. Za symptomy postaw prokreacyjnych przyjęto, szczególnie istotne z punktu widzenia przyszłych procesów demograficznych, dwie kategorie dzietności deklarowanej, a mianowicie: liczbę dzieci uznaną za idealną (najlepszą, optymalną) oraz liczbę dzieci uznaną za właściwą dla istniejących warunków życiowych rodziny. Warto zauważyć, że o ile pogląd na temat dzietności idealnej kształtuje się w zależności od opinii środowiska oraz własnych doświadczeń życiowych modyfikowanych stopniem przystosowania się do zmieniających się warunków życia, to dzietność właściwą określa sytuacja materialna rodzin, która w silnym stopniu determinowana jest przez ogólną sytuację społeczno-gospodarczą kraju.

Identyfikacja postaw dzietności idealnej nasuwa kilka spostrzeżeń natury ogólnej. Otóż średnia liczba dzieci uznana za idealną przez matki nie pracujące jest większa od przeciętnej podawanej przez respondentki pracujące. Ponadto odnotowano zmienność tych postaw. W trakcie badania stwierdzono, że w obu grupach rodzin dzietność idealna wzrasta w miarę wzrostu stażu pracy małżeńskiego. Znamienne jest, że utrzymujące się w kohorcie z lat 1960–1969 wyraźne zróżnicowanie postaw wobec dzietności idealnej w rodzinach matek pracujących i nie pracujących zawodowo ulega stopniowemu zmniejszaniu. Różnica w ocenie tej kategorii dzietności deklarowanej między obu grupami rodzin, w przypadku kohort najmłodszych, w odniesieniu do kohort, które zawarły związek małżeński w latach sześćdziesiątych zmniejszyła się aż o 86,7%. Obniżanie się idealnej liczby dzieci w rodzinach matek nie pracujących jest szybsze aniżeli w rodzinach matek pracujących zawodowo. Rzecz charakterystyczna, że idealną liczbę dzieci oceniają niemal jednakowo zarówno mężatki pracujące, jak i nie pracujące zawodowo, które wstąpiły w związek małżeński po 1990 roku. Obserwuje się zatem daleko idące zbliżenie postaw. Znajduje to wyraz w utrwalaniu się modelu dwojga dzieci jako dzietności najlepszej w rodzinie.

Rozpatrując dzietność właściwą dla panujących warunków w ujęciu dynamicznym, w przekroju poszczególnych kohort można zauważyć, iż poglądy odnośnie do tej kategorii dzietności deklarowanej ulegają pewnej ewolucji. Poziom dzietności właściwej dla istniejących warunków wykazuje tendencję do spadku. Tendencja ta jest szczególnie wyraźna w grupie rodzin matek pracujących zawodowo. O ile bowiem w odniesieniu do kohort, które zawarły związek małżeński w latach 1960–1969, średnia liczba dzieci uznana za właściwą wynosiła 1,73, to dla małżeństw najmłodszych – 1,57. Jest charakterystyczne, że w rodzinach matek nie pracujących, we wszystkich kohortach utworzonych według okresu zawiązania się małżeństwa, ocena tej kategorii dzietności wykazuje wysoką stabilizację. Analiza porównawcza dzietności właściwej ocenianej przez matki pracujące i nie pracujące zawodowo wykazała, że przy $\alpha = 0{,}05$ statystycznie istotne różnice w ocenie liczby dzieci właściwej w aktualnych warunkach wystąpiły w kohortach

Tabela 2. Dzietność idealna, właściwa dla istniejących warunków, zrealizowana dotychczas oraz całkowita według kohort małżeńskich i aktywności zawodowej matek

Lata kalendarzowe zawarcia związku małżeńskiego	Rodziny ogółem	Rodziny matek pracujących zawodowo	Rodziny matek nie pracujących zawodowo	Wartość statystyki „u”
	Dzietność idealna			
1960–1969	2,55 (0,81)	2,47 (0,70)	2,77 (1,01)	– 2,150
1980–1989	2,29 (0,63)	2,27 (0,58)	2,39 (0,67)	– 1,989
1990–1999	2,22 (0,64)	2,21 (0,66)	2,26 (0,61)	– 0,894
	Dzietność właściwa dla aktualnych warunków życiowych rodziny			
1960–1969	1,73 (0,68)	1,76 (0,68)	1,66 (0,67)	10,022
1980–1989	1,61 (0,68)	1,60 (0,66)	1,63 (0,81)	– 0,414
1990–1999	1,56 (0,60)	1,54 (0,60)	1,62 (0,60)	– 1,487
	Dzietność zrealizowana do momentu obserwacji			
1960–1969	2,43 (0,81)	2,26 (0,81)	2,93 (1,25)	– 3,914
1980–1989	1,71 (0,72)	1,62 (0,71)	2,21 (1,12)	– 6,028
1990–1999	1,26 (0,48)	1,21 (0,48)	1,39 (0,66)	– 3,246
	Dzietność całkowita			
1960–1969	2,43 (0,81)	2,26 (0,81)	2,93 (1,25)	– 3,914
1980–1989	2,08 (0,81)	2,02 (0,72)	2,38 (1,10)	– 3,738
1990–1999	1,83 (0,67)	1,76 (0,63)	2,03 (0,75)	– 4,176

Uwaga: Przy weryfikacji hipotez przyjęto $\alpha = 0,05$.
Źródło: obliczenia własne. Badanie ankietowe Centrum Badań nad Rodziną Akademii Ekonomiczne w Poznaniu.

małżeństw zawartych w latach 1960–1969 oraz 1990–1999. Należy jednak zaznaczyć, że o ile w kohorcie z lat sześćdziesiątych liczba dzieci uznana za właściwą szacowana przez matki pracujące zawodowo jest istotnie większa od dzietności właściwej podanej przez respondentki nie pracujące, to w przypadku kohorty najmłodszej niżej tę kategorię dzietności oceniały mężatki pracujące zawodowo. Natomiast w kohorcie z lat 1980–1989 nastąpiło zbliżenie postaw.

Wyniki przeprowadzonego badania wskazują, że liczby dzieci uznane za właściwe dla istniejących warunków są w przybliżeniu od 27 do 40% niższe od liczby dzieci uznanej za najlepszą. Różnice te świadczą o odmienności mechanizmów kształtujących sądy matek na temat dzietności idealnej i właściwej.

Mówiąc o przemianach modelu rodziny, mamy na uwadze zmiany wzorca zachowań prokreacyjnych. Wzorce zachowań prokreacyjnych określa m.in. średnia liczba dzieci żywo urodzonych przez matkę do momentu obserwacji oraz rozkład urodzeń w czasie.

Rozpatrując dzietność rodzin z punktu widzenia aktywności zawodowej matek i kohort małżeńskich, należy stwierdzić, że matki pracujące urodziły mniej dzieci aniżeli nie pracujące. Statystycznie istotne różnice ($\alpha = 0{,}05$), jeśli chodzi o dzietność dotychczas zrealizowaną, odnotowano we wszystkich kohortach małżeńskich (tabela 2).

Największą dzietnością odznaczały się małżeństwa zawarte w latach sześćdziesiątych. W każdej następnej kohorcie dzietność jest niższa. O ile w odniesieniu do kohort z lat 1960–1969 średnia liczba dzieci żywo urodzonych wynosiła 2,43, to dla kohort z lat osiemdziesiątych – 1,71. Należy zaznaczyć, że zarówno matki pracujące, jak i nie pracujące zawodowo manifestują coraz niższą intensywność płodności. Jednakże szybszy jest spadek urodzeń w rodzinach respondentek nie pracujących zawodowo.

Zróżnicowanie międzykohortowe dzietności całkowitej jest większe aniżeli dzietności modelowej (idealnej) i właściwej dla aktualnych warunków życiowych rodziny. Współczynniki kohortowe maleją od 2,43 dla kohort małżeństw zawartych w latach 1960–1969 do 1,83 dla kohorty najmłodszej, co oznacza spadek o około 25%. Należy zwrócić uwagę, że w ujęciu ogólnym w kohortach małżeństw zawartych w latach dziewięćdziesiątych wartość współczynnika dzietności całkowitej spadła poniżej dwóch, co prowadzi do zawężonej reprodukcji ludności.

Interesujące jest również to, że dzietność całkowita jest wyraźnie mniejsza od dzietności idealnej zgłoszonej przez badane matki. Prawidłowość tę dostrzec można w rodzinach matek pracujących zawodowo, natomiast w rodzinach matek nie pracujących – jedynie w kohorcie najstarszej dzietność całkowita przewyższa idealną.

W obu badanych subpopulacjach, we wszystkich rozpatrywanych kohortach widoczna jest znaczna przewaga współczynników dzietności całkowitej nad liczbą dzieci uznaną za właściwą dla panujących warunków. Przewaga dzietności

Tabela 3. Porównania kohortowe współczynników dzietności

Lata kalendarzowe zawarcia związku małżeńskiego	Relacje dzietności (w %)		
	całkowitej do idealnej	całkowitej do właściwej	zrealizowanej do całkowitej
	Rodziny ogółem		
1960–1969	95,3	140,5	100,0
1980–1989	90,8	129,2	82,2
1990–1999	82,4	117,3	68,9
	Rodziny matek pracujących zawodowo		
1960–1969	91,5	128,4	100,0
1980–1989	89,0	126,3	80,2
1990–1999	79,6	114,3	68,8
	Rodziny matek nie pracujących zawodowo		
1960–1969	105,8	176,5	100,0
1980–1989	99,6	107,7	92,9
1990–1999	89,8	125,3	68,5

Źródło: obliczenia własne.

całkowitej nad właściwą waha się w rodzinach matek pracujących zawodowo od 14 do 28%, natomiast w rodzinach respondentek nie pracujących zawodowo od 7 do 77%. Jest ona na ogół wyraźnie większa w kohortach o dłuższym stażu małżeńskim.

Podkreślić należy także, że w obu grupach rodzin, w kohorcie najmłodszej ponad 31% dzietności całkowitej pozostaje jeszcze niezrealizowana.

Badane kohorty małżeństw wykazują także znaczne zróżnicowanie pod względem wieku kobiet, w którym następuje urodzenie pierwszego dziecka, jak i też w zakresie długości odstępów czasu między zawarciem związku małżeńskiego a urodzeniem pierwszego dziecka oraz między dwoma pierwszymi urodzeniami. Wyniki przeprowadzonego w tym zakresie badania wskazują, że urodzenie pierwszego dziecka przypada najczęściej pomiędzy 23 a 25 rokiem życia kobiety. Ogólnie biorąc, przeciętny wiek kobiet w momencie urodzenia pierwszego dziecka ulega stałemu wzrostowi w kolejnych kohortach. O ile dla kohort, które zawarły związek małżeński w latach 1960–1969, średni wiek mężatek rodzących pierwsze dziecko wynosił 23,87 lat, to w kohorcie najmłodszej – już 24,61 lat. Wyraźny wzrost wieku mężatek w chwili rodzenia pierwszego dziecka w każdej kolejnej, coraz to młodszej kohorcie stwierdzono w rodzinach matek pracujących zawodowo, natomiast w rodzinach respondentek

Tabela 4. Charakterystyki kalendarza rozwoju rodziny według kohort małżeńskich i aktywności zawodowej matek

Lata kalendarzowe zawarcia związku małżeńskiego	Rodziny ogółem	Rodziny matek pracujących zawodowo	Rodziny matek nie pracujących zawodowo	Wartość statystyki „u”
	Średni wiek matki w chwili urodzenia pierwszego dziecka			
1960–1969	23,87 (3,57)	23,76 (3,46)	24,21 (3,91)	– 0,798
1980–1989	24,35 (3,25)	24,46 (3,24)	23,82 (3,34)	2,095
1990–1999	24,61 (3,22)	24,93 (3,30)	23,72 (2,66)	4,746
	Przeciętny odstęp między zawarciem związku małżeńskiego a urodzeniem pierwszego dziecka (w latach)			
1960–1969	1,53 (0,83)	1,65 (0,86)	1,18 (0,76)	4,027
1980–1989	1,16 (0,73)	1,18 (0,76)	1,06 (0,60)	2,079
1990–1999	0,88 (0,61)	0,92 (0,60)	0,75 (0,65)	2,972
	Przeciętny odstęp między pierwszym a drugim urodzeniem (w latach)			
1960–1969	4,80 (2,77)	5,02 (2,70)	4,12 (2,86)	2,013
1980–1989	3,16 (2,03)	3,29 (2,08)	2,58 (1,67)	3,947
1990–1999	2,47 (1,81)	2,56 (2,05)	2,27 (1,31)	1,066

Uwaga: Przy weryfikacji hipotez przyjęto $\alpha = 0,05$.
Źródło: obliczenia własne.

nie pracujących dostrzec można prawidłowość odwrotną (tabela 4). Warto zaznaczyć, że w kohortach małżeństw zawartych po roku 1980 wiek matek pracujących zawodowo w chwili urodzenia pierwszego dziecka jest istotnie wyższy od wieku respondentek nie pracujących.

W świetle przeprowadzonego badania trudno nie dostrzec również w obu subpopulacjach zjawiska szybkiego skracania się odstępów czasu od momentu zawarcia związku małżeńskiego do urodzenia pierwszego dziecka, w miarę przesuwania się poszczególnych kohort małżeńskich. O ile w kohortach małżeństw zawartych w latach sześćdziesiątych odstęp wynosił 1,53 lat, to w kohorcie

1980–1989 uległ skróceniu do 1,16 lat, a w najmłodszej kohorcie pierwsze dziecko rodzi się niespełna rok po ślubie.

Zmianom ulega również odstęp czasu między dwoma pierwszymi urodzeniami. Czas dzielący urodzenie pierwsze od drugiego waha się od 2,27 do 5,02 lat. Najdłuższy odstęp czasu wystąpił w grupie matek pracujących zawodowo, które wstąpiły w związek małżeński w latach 1960–1969, natomiast najkrótszy odstęp odnotowano w grupie matek nie pracujących, które zawarły małżeństwo po roku 1990. W obu badanych subpopulacjach odstęp czasu między dwoma pierwszymi urodzeniami maleje w miarę przechodzenia od małżeństw o najdłuższym stażu do małżeństw najmłodszych. Zróżnicowania międzygrupowe widoczne są w kohortach z lat sześćdziesiątych i osiemdziesiątych, natomiast w kohorcie najmłodszej zarówno matki pracujące, jak i nie pracujące zawodowo mniej więcej w takim samym odstępie czasu rodziły drugie dziecko.

Zwraca uwagę fakt, że odstępy protogenetyczne, jak i pierwsze odstępy intergenetyczne są dłuższe u kobiet pracujących zawodowo aniżeli wśród matek nie pracujących.

4. Uwagi końcowe

Postawy, a zwłaszcza zachowania prokreacyjne są wyrazem wyboru dokonywanego przez małżeństwo, przy czym zakres tego wyboru pozostaje pod silnym wpływem czynników działających w skali makro, tj. sytuacji politycznej, koniunktury gospodarczej, sytuacji na rynku pracy, systemu pomocy społecznej, ustawodawstwa w sprawach demograficznych itd.

Przeprowadzone studia dowiodły, że specyficzne warunki rozwoju społeczno-ekonomicznego przyczyniają się do upowszechniania postaw, które coraz mniej sprzyjają prokreacji i w rezultacie preferowany jest ideał małej rodziny. Zarówno ocena dzietności idealnej, jak i właściwej zmniejsza się w każdej kolejnej, coraz to młodszej kohorcie. Rodziny matek pracujących i nie pracujących zawodowo uważają, że w istniejącej sytuacji społeczno-gospodarczej można mieć mniej dzieci niż wynosi ich idealna liczba. W ujęciu kohortowym stosunek tych obu dzietności zostaje zachowany. W obu rozpatrywanych grupach rodzin nie ma przypadku, by dzietność właściwą oceniano wyżej aniżeli idealną. W kohortach małżeństw zawartych w latach dziewięćdziesiątych, a więc w okresie przemian systemowych obserwuje się unifikację postaw rodzin matek pracujących i nie pracujących zawodowo z tendencją do przejmowania wzorca rodzin matek pracujących.

Podobnie jak postawy, również dzietność zrealizowana i całkowita wykazują tendencję spadkową w miarę im młodsze jest małżeństwo. Chociaż dzietność całkowita przewyższa właściwą, to jednak pozostaje niższa niż dzietność modelowa (idealna). Obie grupy rodzin manifestują coraz niższą dzietność. Istnienie przejawów wspólnych w procesie zmian w intensywności urodzeń nie oznacza, że ich dynamika jest jednakowa. Najintensywniejsza jest ona w rodzinach matek nie pracujących zawodowo. Można domniemywać, że jest to objaw znacznego pogarszania się sytuacji materialnej większości rodzin, wzrastającego bezrobocia i rosnących nieustannie kosztów utrzymania oraz niezaspokojenia potrzeb dziecka w przypadku kolejnych urodzeń.

Przeobrażeniom ulegają także pozostałe elementy wzorca zachowań prokreacyjnych. Cechą szczególną jest proces skracania odstępów protogenetycznych oraz odstępów między urodzeniem pierwszym a drugim. W rezultacie pierwsze i drugie dziecko w rodzinach najmłodszych rodzi się w zerowym i drugim roku małżeństwa. Powyższymi procesami objęte są zarówno rodziny matek pracujących, jak i nie pracujących zawodowo. Mimo istnienia pewnych analogii grupowych w rozkładzie urodzeń w czasie, w najmłodszych rodzinach nie nastąpiło jeszcze zrównanie tych elementów wzorca zachowań. We wszystkich kohortach tak odstępy protogenetyczne, jak i pierwsze odstępy intergenetyczne są dłuższe u matek pracujących aniżeli u nie pracujących zawodowo. Należy jednakże podkreślić, że różnice w długości tych odstępów pomiędzy rodzinami matek pracujących i nie pracujących zawodowo ulegają gwałtownemu zmniejszaniu. Różnica w długości odstępów protogenetycznych między tymi rodzinami zmniejszyła się w przypadku kohort z lat 1990–1999 w odniesieniu do kohort, które zawarły związek małżeński w latach 1960–1969 aż o 63,8%, natomiast w przypadku pierwszego odstępu intergenetycznego o 67,8%.

Uzyskane rezultaty badania świadczą o utrwalaniu się w Polsce modelu rodziny małodzietnej. Są one zgodne z wynikami badania zachowań prokreacyjnych przeprowadzonego przez GUS w 1995 roku[6].

Współczesne rodziny dostosowują się do warunków zewnętrznych. Tak jak zmieniają się warunki życia, tak przeobrażeniom ulegają wszystkie wzorce modelu rodziny. Dokonujące się zmiany wzorca postaw i zachowań prokreacyjnych matek pracujących i nie pracujących zawodowo należy uznać za niekorzystne z punktu widzenia dalszej dynamiki potencjału ludnościowego kraju.

[6] *Uwarunkowania zachowań prokreacyjnych rodzin polskich*, Studia i Analizy Statystyczne GUS, Warszawa 1997.

Alicja Szuman

INFLUENCE OF SYSTEMIC TRANSFORMATIONS ON THE MODEL OF WORKING MOTHERS' FAMILIES

SUMMARY

The article deals with the influence of systemic transformations on the basic elements of the model of a family. The author tried to determine the tendency of changes in procreation attitudes and behaviours on the basis of the results of the national survey which in the year 1999 covered 3092 families of working and non-working mothers.

The research proves that specific conditions of socio-economic development contribute to the fact that more and more common become the attitudes which less and less favour procreation and as a result the preferred ideal is a small family. A specific feature of the current changes is a decline in the birth rate, shortening of protogenetic intervals and time intervals between the first and the second child birth. The above-mentioned processes cover both the families of working and non-working mothers, however the dynamics of those changes is not the same.